

1.50

SZEGED

DUGONICS MUNKÁIBAN

FELOLVASTATOTT A „DUGONICS TÁRSASÁG”
1905 MÁRCZIUS HÓ 19-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉBEN

ÍRTA

BARTHA GYÖRGY DR.

KEGYESRENDI TANÁR

SZEGED

ENDRÉNYI IMRE KÖNYVNYOMDÁJA

1905.

382 327

SZEGED
DUGONICS MUNKÁIBAN

FEOLVASTATOTT A „DUGONICS TÁRSASÁG“
1905 MÁRCZIUS HÓ 19-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉBEN

ÍRTA

BARTHA GYÖRGY DR.

KEGYESRENDI TANÁR

*Kalmárfilozófiai
Szeged 1905.*

SZEGED

ENDRÉNYI IMRE KÖNYVNYOMDÁJA

1905.

A legszebb emberi érzelmek egyike a lokálpatriotizmus. Szeretet és ragaszkodás a szűkebb haza, azon föld iránt, amely szülte és táplálta az embert. Megvan ez érzelem minden-
kiben, de csak a nagyoknak jut osztályrészül az a kiváltság, hogy szellemi felsőbbségük révén észrevéttetik e jellemző tulajdonságukat s mintegy meghajolni kényszerülnek azok előtt benszülöttek, idegenek egyaránt. A világtörténelem leg-
ragyogóbb lapjai arról tanuskodnak, hogy a lokálpatriotizmus és a hazaszeretet volt mindig legbensőbb indító oka a legdicsebb hősi tetteknek s ha mégis találkozunk egy-egy Alkibiades, vagy Coriolánus nevével, az csak a megsértett személyes nagyravágyás, vagy a tultengő önhittség rovására vihető vissza. Szép ez érzelem gyakorlása és némi büszkeséggel tölti el az embert minden időben és körülmények között, — de ezerte kiemelkedőbb azok korszakalkotó működése, kik eltalálják a kedvező időpontot, amelyben a távol jövőre nézve is fényt árasztanak szülővárosukra.

Ilyen volt Dugonics András működése is Szeged városára nézve! Dugonics eltalálta a kellő időpontot! Fellépésekor a nemzet java részénél igazi magyarságról nyelvből, társadalmi szokásokban, tudományban, művészetben szó sem lehetett. Megkísérelte hát megteremtteni mind-ezeket ő! Szeretett szülővárosának tájszólását,

az alsó Tisza vidéki ö-ző diáлектust bevitte az irodalomba; munkáit megtöltötte a szegedi és tanyai nép szokásainak, erkölcsének jellemzetes rajzaival; az első Árpádokat, nagy királyainkat, kitünő, magyar vezéreinket Szegeden szerepelteti; ősz magyar alakokkal népesíti be a Tisza partjait s szülővárosának dicsőségét szóban és írásban országszerte terjeszti! Előtte a valódi magyar ember csak szegedi lehetett! S mennyivel inkább kell becsülnünk a jó öreg Dugonicsot, ha meggondoljuk, hogy a dédapja még igazi dalmata volt. Tehát ebben a földben és a Tisza vizében van valami, — mint Dugonics mondja, — ami fentartja és terjeszti a magyarságot. Az ország ütőere, szive, legmagyarabb városa, Szeged ilyen apostolra talált. Ő az első az irodalomban, aki az igazi magyar néplelket fejezte ki akkor, midőn az Alföld végtelen rónáit, gulyáit, egyszerű népeletét rajzolta munkáiban. Egy lánglelkű Petőfi prózai kiadásban. Petőfi is szembezáll a százados balítélettel s mintha csak Dugonics mondaná Szegedről:

Mit nekem te zordon Kárpátoknak
Fenyvesekkel vadregényes tája,
Tán csodállak, ámde nem szeretlek,
S képzeletem hegy-völgyedet nem járja.

Lenn az alföld tengersík vidékin
Ott vagyok honn, ott az én világom;
Börtönéből szabadult sas lelkem,
Ha a rónák végtelenjét látom.

Különösen megegyezik felfogásuk a tanyai népeletre vonatkozólag. Dugonics Árpádot, Zoltánt, Etelkát, Hanzárt, az ország előkelőit, mindmind lehozza Szegedre, ha mulatni akarnak s

kiviszi őket a tanyákra! Petőfi pedig így fejezi ki elragadtatását a tanyai tájkép felett:

A tanyáknál szellők lágy ölőben
Ringatózik a kalászos buza,
S a smaragdnak eleven színével
A környéket vígan koszoruzza.

De ne menjünk messzire! Ha nem is nézük most az Alföld, a puszták és csárdák bájos szavú megéneklőjének rokonlelkét s csak a mi szűkebb talajunkon maradunk: akkor is azt fogjuk látni, hogy a legnagyobb szegeditől, Dugonicstól kezdve egész a mai napig, mindig akadnak helyi patrióták, akik a dicső példán buzdulva a szegedi és tanyai nép életét, gondolat- és érzelmivilágát, ősi szokásait és jellemzetes nemzeti erkölcsait dicséretreméltó buzgalommal és jeles tehetséggel rójják fel az irodalom lapjaira!

Különösen négy irányra vezethető vissza az a működés, melyet Dugonics szülővárosa érdekében kifejtett.

Először is nyelvét, illetőleg nyelvjárását akarta bevinni az irodalomba. Az ő idejében ugyanis magyar irodalmi nyelv nem volt. Beszélt és irt mindenki úgy, amint neki tetszett! A főnemesek- s középnemeseeknek egy része éppenséggel nem tudott, nem akart tudni magyarul, hanem a francia és a német volt a társalgási nyelve. Midőn azonban Mária Teréziának asszonyosan behizelgő, II. Józsefnek pedig férfiasan kitetsző törekvései már-már elérték volna a kitűzött eredményeket: egyszerre csak felocsudott százados álmából a nemzet és jogaiért, de különösen zengzetes nyelvéért méltón régi nagy nevéhez

derekasán sikraszállt. Többen bizonyították, köztük Dugonics is, a Tudákosság két könyvében, hogy a magyar nyelv minden, még a legelvontabb tudományok előadására is alkalmas; dolgoznak a nyelv rendszerének kialakításán; összehasonlító és nyelvtörténeti buvárlatokat végeznek; Magyar Tudós Társaságról álmodoznak, szóval azt tartják, hogy a nemzet fenmaradásának első létföltétele: nyelve. Az erre törekvők kiseded csapatának volt egyik lelkes tagja Dugonics is. Kapva-kapott az alkalmon, hogy kedves szülővárosának tájszólását minél szélesebb körben terjesztheti s esetleg az irodalomban is — mint ő vérmesen reménylette — illendő helyet biztosíthat neki. Szeged ugyanis a nyolcz nyelvjárás közül az u. n. ő-zőt beszéli t. i. a közép e (ë) helyett ő-t ejt (pl. szem = szöm, embër = embör, fëdél = födél.) Valamikor igen nagy nyelvjárás-terület volt ez szegedi központtal, ma azonban már csak elszórtan beszélék a nagy Alföldön kívül a Dráva mentén, Somogy és Baranya megyék egy-egy vidékén. Minden nyelvjárásnak, de ennek különösen jellemző sajátága a szívósság, melynél fogva a gyermek-korban eltanult ő-zést még az irodalmilag művelt egyének sem tudják magukról levétközni, sőt ragadós annyira, hogy idegeneket is előbb-utóbb rabjává tesz.

A legvilágosabb példa erre Szeged és környéke. A törökvilág százados dulása következtében legtöbbet szenvedett a Duna-Tisza köze, különösen Szeged és a tanyai terület. A török, hogy megfogyatkozott alattvalóit gyarapítsa, dalmátokat, szerbeket, horvátokat, németeket, olaszokat csalogatott az áldott talajra s ismét benépesítette a puszta vidéket. S ennyi különféle nyelvű és nemzetiségű nép között a ma-

gyar nemcsak fentartotta nyelvét, de meghódította számára a beköltözőket, sőt rájuk erőszakolta saját nyelvjárását is. Hogy ez nem volt valami kis dolog, azt akkor látjuk, ha például csak a 18-ik század elejéről elolvassuk Szeged akkori népességének statisztikáját. 1723-ban például a belvárosban, Palánkban 87 polgár közül még 61-nek egészen idegen dalmata, szerb, vagy német neve van, egyedül az alsó és felsőváros valóban igazi erős bástyája a magyarságnak. Ma városrészek szerint azt mondhatnók, hogy leginkább betartják az ő-ző sajátját az alsóvárosiak, kevésbé felsővároson, míg a belváros közönsége csak elvétve használja. Legeredetibb természetesen a tanyákon, hol a százados nyelvjárásra az irodalmi nyelv rigolirozó hatása még semmiféle befolyást nem gyakorolhatott.

Ezt az őseredeti nyelvet tanulta Dugonics gyermekkorában s ezt alkalmazta előadásaiban, ezt használta műveiben is. Valóban reá is nagyon illik, amit Petőfi a népies iskola másik nagy költőjére, Gvadányi József grófra mondott, hogy amit ő irt:

„Nincs abban sok cifra poétai szépség
De vagyon annál több igaz magyar épség,
S nagy mértékben aztat bélyegzi elmésség
Azért is olvasni lelki gyönyörűség!“

Most is van költő, — mondja Petőfi —
fogyasztják a tintát, de nem tudnak oly szép
nyelven írni, mint hajdanában, hisz:

„Ember azt sem tudja, hol tanultak nyelvet?
Beszédjek, nem tudni, magyar-e vagy német?
Magyar konstrukció végkép elenyészett,
S nagy szomorúsággal lehet nézni eztet.“

Imádja ezt a nyelvet az öreg és éppen ezért félti különösen a tótoktól, — kiket annyira gyűlölt és a németektől: Ha mi fel nem használjuk és kellő simítással magunkévá, irodalmi nyelvvé nem teszszük, majd elkaparintja tőlünk a német sógor, hiszen a „Kenig“ helyett Königet, az lbel helyett pedig már is „Übelt“ irnak. Imádtá ezt a nyelvet s az ő-ző nyelvjárást annyira, hogy mikor már sokan, köztük akkori irodalmunk vezető-férfiai, mint Kazinczy, Kiss János stb. megtámadták és gunyolták vidékiességeit — ő, mint példabeszédeknek kiadója, rendtársá írja — „bár megtehetné — ugymond, — hogy holta után se változnék írása.“ Pedig holta után ugyancsak megtámadják tulságos erőszakoskodásaiért s ha el is ismerik irodalomtörténeti jelentőségét: „szögedies ő-betűvel rakott szavaikhoz“, nem késlekednek hozzátenni, hogy „ha egyik műve mellé adott arcképére tekintünk, mintha száját is korcra húzták volna.“ Dugonics óhaja, mely szerint a legszebb hangzása tájszólás, a szegedi kellő csiszolással irodalmi nyelvvé fejlődjék ki, — mint tudjuk — nem valósult. Az ő-zés megmaradt nyelvjárási sajátágnak. Az irodalom csupán ott honosította meg, a hol a lágy közép ë-t minden feltűnés nélkül használhatjuk, pl.: fël, föl. Egy későbbi nagy patrióta rémitően megharagszik azért, hogy Dugonics nyelvjárást nemcsak hogy el nem fogadták, de uton-utfelén ki is gunyolták s kereken kijelenti, hogy Dugonics „sokkal helyesebb érzékel birt a magyar nyelv széphanzása iránt, mint azok, kik a mai irodalmi rettenetes keservesen recsegő nyelvet megteremtették.“ Állításának igazolására, különösen ami a jóhangzást illeti, hivatkozik a művelt aesthetikai érzékü idegenek pártatlan ítéletére s el mond

9

egy józü történetecskét, melynek az a veleje, hogy szegedi és debreceni magyarok a szabadságharc lezajlása után nyelvünket nem értő idegenekkel találkoznak Josefstadtban s a bennünket annyira jellemző nyelvészeti vitatkozásba különösen a jóhangzást illetőleg belevonták az idegeneket, névszerint az olaszokat is. „Kiválasztottak tehát egy alkalmas mondatot s azt az egyik contra szegedi szépen elszavalta, debreceni, vagyis — ami körülbelül egyre meg — irodalmi nyelven, utána földink elmondta ugyanazt a maga nyelven. Az olaszok figyelemmel hallgatták mindakettőt, de a szegedi dialektussal földink még végére sem ért a mondatnak, midőn az olaszok tapsban törve ki élénken kiálták a nem föllebezhető ítéletet: „Ez a szebb, ez sokkal szebb, mint amaz!“ Mindezekből aztán levonja a végérvényes következtetést, mely saját szavaival hangzik ekképen: „Ime, Dugonics nyelve győzött az elfogulatlan, a tisztán aesthetikai érzékeik után ítélő idegenek bírószéke előtt s merem állítani, hogy száz hasonló esetben százszor győzne; mert csak vastag elfogultság mondhatja azt, hogy a pattogó, bárány mekegésre emlékeztető e-vel tömött szavak szebb-, vagy csak oly szép-hangzásuak, oly dallamosak lehetnek, mint a lágy ő-vel vegyítettek.“

Nyelvében benne van az ő-ző nyelvjárásnak minden jellemző vonása. Legelőször is a közép e (ë) helyett rendszeresen ő-t ejt és ir pl.: engömet, embört, értöttem, érközött, möglásd, édesdedöm. Sőt a vers kedvéért már nyitirai tanár korában oly helyeken is használja az ő-zést, a hol még a nép sem szokta, csak nagyon ritkán pl.:

Hanem, hogy szakállam immár büven kijött
Sőt idő folytával fejem is tarkás lött,

Elszántam lelkeket, mely is jó reményt vött
Mert Rómába menvén mindent jó karban tött.

A szegedi nyelvjárás azon jellemző saját-
ságát azonban, mely a mélyhangu igék 3-ik
személyében az illető hang helyett „i“-t tesz
(látí, hozí — látík, hozík: látja, hozza — lát-
ják, hozzák helyett), egyáltalában nem hasz-
nálja irataiban. De annál sűrűbben tömi meg
mondait fölszólító mód helyett föltéte-
lessel: „E szörnyü nyughatatlanságokat és az
elkeseredett cselédek zokogásait vévén Etelka,
nagy elevenséggel kérte mindnyájokat: hogy
elméjeket lecsendesítsék.“ Hasonlóképpen
használja a föltételes módot, még pedig rend-
szeresen a jelentőmód helyett: „Nem lenne oly
veszedelmes állapotban, amint képzelnék. (To-
vább is!) Fél óra mulva jobban fogna lenni,
csak egy kis nyugalmát engednék. Hagynák
most magát csendességben stb.“ Az ikés igét
nem szereti, sőt ahol csak lehet, éppen úgy,
mint manapság is Szeged vidékén, ik-telenül
ragozza. Jellemző példa erre egy mondata az
Etelkában: „Ha csak Egér nem leszel: hogy
a földbe bujj; avagy Kecsebéka személyébe
nem öltözzöl: hogy a Tóba szökj; töllem meg
nem menekedsz.“ Még összetett szókban is
megtartja a magánhangzó illeszkedés törvényét s
általában a mély hangokat jobban kedveli a
magasaknál pl. zur-zavar. Népies a jelentő
mód mult többes szám 3-ik személyének egy
szótaggal való megnyujtása, mely a mult alak-
jának némi régiességet kölcsönöz pl. harsog-
tanak, sivitottanak, értének, rivadttanak. Ha-
sonlóképpen igen gyakori nála a jövő időnek
régies alakja pl.: „Kinek szent széke eleibe nem
sokára menéndek“, „hanem nagyobb méltóságra
mintegy ugrani is látandgyátok.“ A régi „elvé-
szejt“ alakot nem a mai elveszít, hanem elveszeszt

formában használja, pl.: „nehogy egészen elvé-
szeszszelek“ „és osztán el is veszeszsze.“ A
tő „v“-betűjét ott is megtartja, a hol a mai
nyelvhasználat már elejti, pl.: „Mert ez vélt
fonalát úgy szövne végtére“ „S fogdossa a le-
gyet szöv Pók-hállójában“ „az udvari lénnek
nem vágy tállára.“ Az „ö“-ző nyelvjárás azon
régí sajátját, mely a Dráva vidékén maradt
fönn legtisztábban, de e mellett Szeged vidé-
kén is gyakorolják elvéve, igen kedveli, t. i.
a hosszabb igealakokat rövidebb s összevont
alakjukban használja, pl.: ött, itt, ütte e. h.
evett, ivott, ütötte, pl. „S nem is látthadd, mint
van együvé menése“ „S érezvén hivessét a
szellők futtának.“ Az „ás“ „és“-végű főnevek
helyett a cselekvény folyamatosságának kifeje-
zésére személyraggal ellátott melléknévi ige-
nevet használ, pl.: „csudáltában hirtelen neki
menve“ „egy hóltt-világu mécsnek lassu égte
mellett“ „az akkori jövendölésnek mostani be-
tölttét valóságosnak lenni gondolván“ „Nem
tudta, ha álmában történtenek-e csak, avagy
vigyáztában.“ Ás-és helyett azonkívül többször
at-et képzőt alkalmaz: „Nem leszsz már hal-
lattya furullyám hangjának.“ Főnévi igenév mel-
lett többször elhagyja a tárgyragot, így eme
fordításban is: „Ehhez megyen alamisna' kérti,
egy szegény asszony-állat.“ A melléknévi ige-
nevet épen úgy mint Mikesnél („kivántam pa-
ripa“) s mint újabbkori íróink közül különö-
sen Vörösmartynál („szerettem testvérek“) ta-
láljuk, régies és kedves módon szereti sze-
mélyragozni jelző alakjában, pl. „Szerettem
Vendégeim.“ (Gyapj. vit.) A felszólító mód
2-ik személye pl. várj helyett ezt a népies
alakot használja: várá. A birtokragozást ma
már különös módon alkalmazza: mikor több
birtokos s egy birtokról van szó, a birtok-

kon akkor is kiteszi a többesszámi *k* személyragot, pl.: „Etelkának lelkét azoknak menyegzetek felé szállani . . . szemlélné“ és „magát ott lévő három Remetéknék társaságokba adta.“ Jellemző régies vonása még nyelvének a félmult használata mult helyett: „Etelka . . . lassan-lassan elhervada és Zalánfi mellett feldőle.“ A tagadószó sok helyen még nem nőtt össze az „is“ kötőszóval, pl. „Nem jött feléje is Etelka“ Pedig helyett gyakran „penig“-et ír. Azonkívül igen bőbeszédű; szereti az ilyen körülírásokat pl. a szemre: Elfáradttanak és meggyengültenek a látást végbevivő eszközök.“ Többször igen fontoskodó, még az igekötőkkel összetett szavakat is külön-külön írja: „eltökélletle, vigy-le.“ Nemkülönbön így tesz más könnyen felismerhető összetételekben is: „drágalátos, Isten-igazában, test-vér, Kis-asszony, minnek-utána.“ Alkalmazza azonban a szegedi tájszólás hátrányait is, amilyen pl. a széltében-hosszában ma is divatos eztet, aztat, őtet; a tagadó szóhoz teszi az „e“ kérdő szócskát: nem-e; a nő és né között még nehezen tud értelmi különbséget tenni: „Arra kérne pedig engem a Hadnagynó.“ Egy körülmény sajnálatos csupán s ez az, hogy a latin és német nyelv a mondatfűzésben megrontotta természetes érzékét. Nincs tehát igaza annak, aki azt hirdeti, hogy Dugonics „tisztá“ magyar nyelven írt; ment volt ugyan minden idegen szótól írása, de nem szólásmódotól. Mindenesetre kellemtelen hangzásu idegenszerűségnek kell tekintenünk Dugonics nyelvének azon sajátosságát, mely szerint derűre-borura alkalmazza a szenvedő igealakokat. Csak ugy taláalomra felütve valamelyik munkáját, egyszerre a következőket találjuk: „Édes testvéremet szemlélni látszattattam.“ Lépten-nyomon belebotlunk egy-

egy acc. c. inf.-féle szerkezetbe, ami meg határozottan bántó: „még akkor se tudta magát eltévelyedettnek lenni“ „s ugyan azért magát eléggé boldognak lenni állítván.“ Nemkülönbön visszatetsző a többesszám használata számnevek után: „két Kis-asszonyok.“

Van még nyelvének egy igen jellemző vonása: az újítás. Az ő korában ugyanis minden valamire való író nyelvújító volt és annak kellett lennie. A magyar nyelv szegény volt az újabb műveltségnek megfelelő kifejezésekben s íróink, ha nem akartak szembeszállni az újabb nemzeti áramlattal, kénytelenek voltak gondolataikra új magyar kifejezéseket készíteni. Természetesen ezt többféle módon tették. Bennünket itt csupán az érdekel, hogy Dugonics miképen alkotott új szókat, mert hogy ezt tennie kellett egész felfogásából s műveinek azon sokféle irányából, amelyekben megpróbálkozott, önként következik. Talán röviden úgy jellemezhetnők újításait, hogy minden áron magyarosítani akart. Büszkén emlegeti, hogy 25-nél több kötetre menő munkáiban egyetlen idegen szót sem használ akarattal, hanem a hol csak lehetett és jónak látta, rendre megmagyarosított mindent. A Halotti Beszéd-től kezdve olvasta a régi nyelvemlékeket s a nyelvi régiségeket ismét meg akarta honosítani; az egyes mesterségekre, de különösen a halászatra és a hajózásra vonatkozó kevésbbé ismert eredeti magyar szavakat közkeletűvé iparkodott tenni, midőn Árpád fejedelem egy szegedi kirándulása alkalmából nagy részletesen közölte azokat; a tudomány egy igen fontos ágát a terminus technikusok lefordítása vagy hasonló szellemű átültetése révén csupa magyar műkifejezésekkel látta el; végül pedig a munkáiban előforduló tudományos, művészeti

s köznyelvi eladdig idegen kifejezéseket magyarokkal fordított vagy újonnan alkotott szavakkal iparkodott helyettesíteni. A törekvés nagy, a hazafiúi fölbuzdulás még nagyobb volt benne, az eredmény azonban — mint ma már megállapítható — korántsem arányos a kifejtett buzgalommal. Az egyszerű, szelíd lelkületű Dugonics, ha magyarságról volt szó, egyszerre erőszakossá változott. Ez látszik meg újításain is. Az az egyetlen elv, mely szerint magyarosítani kell, de egyszerre és mindent — kitetszik újonnan alkotott szavaiból is. Közülük nagyon kevés ment át a közhasználatba, azok közül is sok csak azért, mert eleinte helyette jobbat nem találtak. Szidja az y-istákat, azonban mégis a hangzás, kiejtés nála a fő, mert úgy ír, amint beszél. Az l betű szerinte fölösleges mássalhangzó előtt, egyszerűen el kell hagyni, mint kényelemből a nép teszi (boldog = bódog); ajánlja az egyszerű c-t a cz helyett. Általában újításai kevésbé váltak be, minthogy elfogultan és mint legtöbben az ő idejében, szükségből és kevés előismeretek birtokában fogott a nyelvészkedéshez. A szegedi nyelvjárással sokkal többet használt szülővárosának, mint újonnan alkotott szavainak egyszerűen ő-ző kiírásával. — Munkái azonban élő bizonyágai a 100 év előtti szegedi tájszólásnak s bárhol nyitjuk fel könyveit, phonographként fog fülünkbe csengeni az a nyelv, mely ilyen mértékben eleddig egyetlenegy irodalmi munkában sem jelent meg! Ha másért nem, ezért is megérdemli Szeged háláját!

Szegeddel párhuzamban egy másik jellemző tulajdonsága Dugonicsnak, hogy szülővárosát, illetőleg jellegzetesen a tanyai alakok egyik-másikát is bemutatja munkáiban. Természetesen nagyon csalódnék az, aki Dugonics regé-

nyeiben és szindarabjaiban valódi alakokat és tökéletesen körvonalozott jellemeket várna. Olyanok azok a képek, melyeket ő fest, mint a nyári égboltozat; egyik oldalon komor felhők tornyosulnak még, a másikon pedig előtűnik a szivárvány. Midőn szegedi alakokról akarunk beszélni Dugonicsnál, akkor nem tisztán szegedi embereket, azok szokásaival és erkölcsiével felruházott alakokat értünk alattok, mert azok csupán jellemeiknek egyik-másik vonásában hasonlítanak hozzájuk. Ugyanis Dugonicsnak alig van egy olyan alakja is, amely a cselekvény fejlődése folyamán önmagával ellentétbe ne jönné. A helyzetek és körülmények nála kényök-kedvök szerint alkotják a jellemet. Elégséges ok nélkül a legszelídebb emberből egyszerre dühös haramia válik. Viszont egy-két jó magyar szó lecsendesíti a különben túlhevés természetet is. Nagyon riktók a színek, melyeket vásznára vett s korán sincsenek egymással harmoniában; vázlat csak a kép, melyet alkot, amin sokszor annál nehezebb eligazodni, minél inkább keressük a belső motívumokat. Egyes nagyobb vonásokban azonban rá lehet ismerni, azon alakokra, akiket ő a szegedi és tanyai életből léptetett fel az irodalomban. A Gyapjas vitézekben szerepel egy pásztor ember, aki a lybiai pusztaságon él ugyan, de ugyanazon tulajdonságokkal ékeskedik, mint a szeged-tanyai. — Nagy előszere-ttel és odaadással rajzolta meg Dugonics ennek az alakját. — A jövevényeknek Isten nevében szállást, eledelt s minden kívánnivalóval megad, velük jól bánik, őket útba igazítja; nem is állhatja meg Jazon, hogy meg ne jegyezze midőn elindul: „Isten veled jó ember.“ — Telljes, vagy amint látom, nagy kegyességgel, melyek sugár betyár-ruhád alól is ki-

tettszenek.“ — A tanyai parasztot és észjárását elég jól mutatja be Dugonics Káka és Dongó személyében, kik ép úgy, mint a tanyaiak Szegedre, Papfalváról Kolozsvárra mennek vásárra és ott az ő politikus eszközzel ugyancsak megforgatják az urakat. — Ki is fakad a fejedelem titkosa elmenetelük után: „Átkozom a Parasztok Lelkek ismétét! — Eddig száz megvilágosodott fejekkel készen lettem volna, még ama két Tökfilkókkal bajlódtam. — Csomót keresnek még a kákán is. — Mindent lelkükre vesznek.“ — Még igazabban s sokkal több realizmussal festi a részeg parasztnak az alakját és gondolkozásmódját „Tárházi“-jában. — Ez az alak Peti, aki valóban húsból és vérből való tipikus tanyai paraszt, aki egy kevésé feltöltvén a garatra, az aljas-durva, mezitlábos komikum és a virtuosus legénykedés élő mintaképe lesz. — Gúnyolja az urakat, különösen a fentanyalókat, akiket ő tart, mert ő adózik s a saját eszejárása szerint így szól egy poétához: „Édes poéta uram, megbocsásson kend, hogy eddig le nem tevém süvegem. Mindeddig nem hihettem, hogy a póéták között úgy kitessen. Kegyelmed, mint számár a juhok között . . .“ A szolgák szeretik urokat s mindenben engedelmeskednek azoknak, egyetlen egyszer fordul elő, hogy éppen Toldi Miklóst szegedi szolgája árulja el s titkon ellenére tör. A magyar bírónak az alakját kétféleképen jellemzi. Egyszer igen rokonszenves képet fest róla, mint az Arany Perczekben Vidáról, a kinek igazságérzetéről, nemes jelleméről a nép annyira megvan győződve, hogy a legnagyobb gonoszítottak kipuhatólása és megbüntetése dolgában az ármányos idegen Schelmájerral szemben követeli szereplését. Különben igen szépen jellemzi, midőn azt

mondja, hogy a bünösöket nem azért büntette, mert megérdemelték, hanem, hogy javuljanak, „Kiket az igaz törvény által felkötöttett a szelöre, mindnyájan magok megvallották, hogy azt azért cselekedte, mert máskép nem cselekedhetett.“

Minden évben nagy ünnepeket rendeztek Világosvárott a magyarok azon nap emlékére, melyen az ottani templomot a magyarok Istenének felszentelték. Ez ünnepek legelőkelőbb pontja az volt, hogy a fejedelem az országban azon egy év alatt nyilvánvalóvá lett kiváló és jeles magyar erkölcsöket illendően, az egész nemzet színe előtt megjutalmazta. Ilyen kitüntetésben részesült az ország összes bírái között a szegedi bíró, aki a következő salamoni ítéletet hajtotta végre önmagán.

Nem vizsgálván meg eléggé az ügyet, a felperes összes vagyonát az alperesnek ítélte. — Később azonban kiderült az igazság. — A bíró nem akarta megmásítani az ítéletet, hanem eladta a saját vagyonát s ebből elégítette ki az alperest, míg a felperesnek megmaradt a saját birtoka. — Ezek ugyan jól jártak, — mondja Dugonics, de a bíró szegénységgel küzködik. — A másik, ugyancsak szegedi bírónak az alakja azonban igen ellenszenves. — Toldi Miklós a szegedi várnagy, a város bírása pedig Szillér. — A bíró megszereti Toldi leányát, Trézsit, de az nem viszonzozza, amiért Szillér a fölötti elkeseredésében, hogy Szeged város bírájának kosarat adtak, Toldi egész családját kiirtani törekszik. — Igazságtalanság, boszúvágy és kapzsiság vezérlik őt egyéb ügyeiben is. — Az előkelő magyar urat Báthori Mária című színdarabjában István herceg személyében festi, ki minden körülmények között feltalálja magát „Háboruban — mint mondja

hadakozik, mint az oroszán, s otthon szerelmeskedik, mint a gerlicze.“

Tüzes vérével, egyenes jellemével, nagy szívével törülmetszett magyar alak. Árpád, a fejedelem egész úgy beszél, mint egy jó sorban levő alsóvárosi parasztgazda, búcsú, vagy szüret alkalmával: „Eb aki nem barát! Közbékeség köztünk! Röttentő félelem a magyarok elenségén! Te nagy Isten! adj bort, bűzát, gyümölcsöt! Bő kalászszal jó szalmát! Adj Uram, szénát is, adj egyszersmind abrakot is!

Add meg uram azt is, hogy amit más vetött és aratott: mi takarítsuk be! A szegedi menyecskének pedig egy-egy vonásában igazi typusa Etelka. Jelleme, az annyira hangoztatott jámborságot és kegyességet is beleértve olyan, mint egy kaleidoszkop, vagy egy rossz mozaik. A legérzékenyebb német szentimentalizustól kezdve a leghevesebb szegedi menyecskés kifakadásokig, minden húr megrezdül érzelmi skáláján. Leginkább akkor talál idegen talajra, ha szerelmeskedik Etelével. Ha azonban vetélytársnőjével Világossal vagy Rókával, a titkossal áll szemben, mindjárt tanyai stílusban beszél a felismert magyar királyleány: „Menydörögj, menydörögj (Rókához) Te pokol tüzeiből ereszkedett Fölleg! Fend reám tompa fogaidat, Te kutya-martalék! Pattogj, mint a száraz fenyő!“ Később Etelka Karjelben, a távoli rokon magyar hazában, tizenhat év múlva meglátja fiát s eme szavakban tör ki: „Oh be szépen felnőttél édes szögedi fajzatom! Igen jó megszemélyesítője továbbá a bőbeszédű, jó lelkű szegedi öregasszonynak Toldi Miklós-ban Tápainé. De nemcsak alakokat visz be munkáiba Szegedről és környékéről, hanem mint a francia pásztor-regényekben divatos volt ókori álarcz alatt ugyan, de élő személyeket szerepeltetni: úgy ő is, ismerős

családi neveket használ úgy magyar tárgyú, mint idegen eredetű és átdolgozású darabjaiban is, így: Tápai, Szillér, Makra, Sári, Hódi stb. Dugonics a saját korabeli viszonyokat úgy írja le, mintha azok Árpád, vagy Zoltán fejedelem idejében történtek volna meg Szegeden. Épen nem ritkaság nála az efféle anachranizmus sem: „Még csak az a héjja, hogy a hal piaczon a keszegek árát, Ráczipiaczon a vereshagymák számát kimondjad“. Etelka a szegedvidéki leányok, majd menyecskék szokásaival, erkölcsével ékeskedik. Előkelő, főrangú szülők sarja, később kitudódik, hogy épen a fejedelem leánya és oly naiv szinte együgyű módon gondolkodik és beszél, hogy sokszor szinte megsajnálja az ember. Sokszor pedig mond olyanokat a környezetéhez, melyek egy tisztességes nőhöz sem illenek. A „Mindenes Gyűjtemény“ kritikusa Dugonicscsal együtt úgy védekezik erre vonatkozólag, hogy Árpád idejében még nem volt annyira kifejlődött a műveltség. A min ma megütköznek, az akkor még egészen természetesen látszott, a mint látjuk ezt még ma is a romlatlan tanyai nép szokásaiban, erkölcsiben, a mely szóval olyanokat is megenged magának, a mitől a városiak már visszaborzadnának. Minthogy pedig Dugonics — mondja — híven akarta utánozni a multat, a kevésbbé művelt és pallérozatlan nép életét leste el mintául. De minthogy Etelka, a királyleány vér az ő vérükből, meg is szerette ám az egész környék! S midőn híre futamodik, hogy Szegedre jön jegyesének Zalánfinak meglátogatására, mindent elkövet a polgárság, hogy forró szeretetének nyilvánvalóságos jeleit kimutathassa. Lázban volt az egész város, fölzászlózták, kivilágították a házakat; — boldog volt még az is, a ki csak láthatta Etelka személyét.

De mindnyájan „megkedvelték az eleven, virgancz gyermeket; mosolyogva tartott pirosajkakat; tisztos maga-meghajtásit; és az egész testnek gyönyörködötő takarékoságát“ Örömben, hogy Magyarország összes városai közül egyedül Szegedet becsüli meg és tünteti ki ennyire a fejedelem, a szegedi polgárok annyira elkevénykedtek, hogy alig lehetett velök „gyalog beszélni.“ „Bezzeg pajtás, — mondja egyik tanyai a másiknak — ugyan ki leszünk ám félig a zsákból! Megüthetné a patvar, ha új subám, új csákóm, új bocskorom nem lenne a lagzira!“ Megörökíti Jolánkájában Dugonics a szegedi népnél egy másik jó tulajdonságát is. — Ha valaki jót tesz vele, azt viszonozza; az érdemet pedig sokszor maradandó emléken hagyja az utókorra. Így Etelének és Etelkának emlékére erdőket ültetnek alsó- és felsővároson s midőn a regény egyik főszereplője megkérdi az utazó idegentől, hogy ugyan mit tart erre nézve a szegediekről, az habozás nélkül azt feleli, hogy dicséri bennök a tovalátó észt, melylyel megakarják örökíteni azok vitéz tetteit, akik az örök nevet meg is érdemlik. A magyarok Istene megsegíti a magyar embert, ha hozzáfolyamodik, de különösen a szegedit.

Cserei, a honvári herczeg a többek között így vígasztal egy tönkrement szegedi halászgazdát: „Bizzál a magyarok Istenében. E tégedet, mivel embörséges szegedi embör vagy, bizonyosan el nem hágy.“ Önkéntelenül meg szólal belőle a vérbeli szegedi akkor, midőn jóleső örömet fejezi ki azon körülmény felett, hogy a török háborúba leutazó Ferencz herczeg, a trón várományosa igen előzékenyen fogadta, s nagyon leereszkedően és kedvesen beszélt egy szegedi polgárral, a ki történetesen az ő öcsce is volt. A szegedi viseletet szintén terjeszteni iparkodott.

Regényeiben rendszeren rézmetszeteket közöl, melyeket az épen akkor újból felbuzduló nemzeti ruha viseletre törekvő irány egyszer-más-szor felkapott. Például, midőn a koronát Bécsből haza hozták, ezen ünnepies alkalomra Pozsonyban olyan szabásu ruhába öltöztek, a magyar kisasszonyok, mint a milyenben Etelka volt a címlapon kimetszve. Majd egy-egy érdekes szegedi tyúst is bemutat: ilyen a lókupecz Rózsa, ki felesége hűtlensége és a zavaros körülmények következtében elszegényedik; a bolgárok és a szegedi magyar mészárosok közötti súrlódást pedig a „föltette bőrét“ közmondás eredetének önkényes magyarázatával igyekszik feltüntetni. A bolgár mészárosok azon panasszal járultak Cserei országos főbiró elé, hogy a magyar mészárosok csalnak a fonton, kevesebbet s rosszabbat adnak. Cserei a követéség vezetőjének megígéri a dolog megvizsgálását.

Másnap reggel a vevők húsvásárlását megvizsgálja, ha csalnak, elveszik tőlük a hús-mérés engedélyét, s a bolgárok kapják, ha azonban azok a rendes mértéket alkalmazzák, annyi húst vágattat ki a bolgárok testéből, amennyivel kevesebbet mondott. Másnap persze nem ment el a bolgár az ítélkezésre, mert: „föltette a bőrét.“

Nem kevésbbé eredeti leírását látjuk Etelkában a szegedi halászatnak is, mely Dugonics korában természetesen sokkal inkább virágzott. A halak nevei, a hálók s a halászati régi műkifejezések valóban méltók arra, hogy egy ahhoz értő bővebben foglalkozzék velük. Bemutatja aztán Szegednek egész környékét, vizét, földjét, mezőit, rétjeit, pusztáit, tanyáit, gulyáit, csordáit, csordásait, bojtárjait és betyárjait. Mindezeket megtekinti Árpád s a végén annyira megtetszik neki Szeged, hogy már „akkor el-

intézte magában felmagasztaltatását és különös kegyelmeinek reá árasztását. A szegedi lakosokat tüstént a maga érdemes bolgárjainak („mivel nagy része Bolgárokból állott“) nevezte. Dugonics szerint valószínűleg innen származik a szegedi polgár elnevezés is. Minden nemzetiség között legjobban gyűlölte a tótot, ahol csak lehet, kigúnyolja őket. Szegedre is lehozta őket, azon szokásukat tárván fel Etelkában, hogy a maguk kopár vidékeikről aratás táján lejönnék a termékeny Alföldre, köztük Szegedre is és keresnének télire egy kevés ennivalót, ha a vár feletti Nap korcsmában el nem innák mindenteket, mert: „Isznak mindigre, valamint a Gődények.“ „Nem is nyelték a nedvet, hanem csak csusztatták.“ De talán valamennyi között legérdekesebb a Radnára való búcsújárás szokásának a magyarázata. Szerinte régi magyar pogány szokás emlékei keresztényekkel vegyítve elevenülnek fel az évenkénti radnai zárandoklásban.

Radnát Uszubu vezér leányáról Radnáról, az első magyar keresztény leányról nevezték el, a kinek gyászos vége lett azon helyen: egy vadkan oltotta ki életét. A szerencsétlenség helyén sírt, halmot és oszlopot emeltek neki s a fejedelmi kisasszonyok barátnéi megfogadták, hogy minden évben azon a napon lejönnék Budáról Szegedre s a szegediekkel együtt csoportosan mennek Radnára, hogy a történt dolog fölött elmélkedjenek s Radna koporsója fölött sírátkozzanak. Ezóta s innen maradt fenn a radnai búcsújáró szokás, úgy, hogy most már nemcsak a „körülbelül levő magyarok, hanem a távol lakó Erdélyi Székelyek is Radna högyére gyülekeznek.“

Legnagyobb kincse azonban Dugonicsnak, a mely megmaradt jeles mondásainak és példabeszédeinek 2 kötete. Negyven éven keresztül

gyűjtögette a mérhetetlen kincset s még azt sem érthette meg, hogy kellően rendezve sajtó alá bocsáthassa. 12 ezerre menő közmodás és példabeszéd van itt összeírva, melyet az ország különböző helyein gyűjtögetett egybe s lassankint egyes gondolat-nemek körül csoportosított. Az egész magyarság józan gondolatait és leszűrődött helyes tapasztalatait rakta le ezekben, de különösen sokat vett Szeged vidékéről, a hová születésénél, gyermek éveinek fogékony emlékénel s húzamosabb tartózkodásánál fogva is mindig szívesen gondolt vissza. Ezek a közmondások általában a szegedi tanymű ember józan, természetes eszejárásáról tesznek tanuságot.

Képzeletük nem nagyon csapong, mint általában a síkföld lakóié, de amit egyszer belátnak és átértenek, annak minden jó és rossz oldala, tulajdonsága közmondás alakjában szűrődik le náluk, mely aztán száll — mint az ének — szájrul szájra, apárul fiúra. Ezek a közmondások rendszeren azon tárgyakra és viszonyokra vonatkoznak, amelyek között mindennapi életük folyik: természet, családi élet, állat, növényvilág s a földművelés egyes részei. Az eszmekör bizony nem valami magas, ami e közmondásokon sokszor nagyon is meglát-szik. Nyelvök, kifejezésök is köznapias s legtöbbször durva. Dugonics azonban nem váltogatós bennök, leírja úgy, a mint veszi, sőt sokszor előkelő fejedelmi személyek, kisasszonyok szájába adja a legdurvábbakat, a természetességgel s az akkori naiv állapotokkal magyarázván mindezt. — Azon közmondásokat, melyek szerinte szegedi eredetűek, jegyzetben bőven meg is magyarázta pl. „Féli bőrét“, (bolgár s magyar mészárosok), „Verik, mint Pilátust“ (gyerek szokás nagypénteken verni a gyékényt), „Hegyes, mint a dorozsmai turó“,

„Zavaros, mint a Tisza“, „Kára katona“ (ilyen nevezetű madarak Szegeden a Tisza mentén), „Körülgondolta, mint Préda a barátok szénáját.“ — Préda az alsóvárosi barátok udvarosa volt, kit még Dugonics is ismert. — Egyszer azt hallotta prédikálni a gvárdiántól, hogy a gondolat már egyenlő a cselekedettel. Történetesen kiküldi a gvárdián a mezőre, hogy árkoljon körül egy kazal szénát, mert a tehének mind megeszik. — Préda kimegy, de nem dolgozik semmit, lehasal, megeszi az elemózsiát s megemlékezvén a prédikációra, elgondolja, hogy kellene a kazalt körülárkolni. A gvárdián megbosszankodik, egy kulacs bort akaszt Préda nyakába, egy pecsétes levelet ad a kezébe s elküldi a városházára a strázsamesterhez. A kulacs bor a strázsamester jutalma, a levél pedig szól akképen, hogy gondoljon Préda körül valami huszonötöt. Préda azonban élt a gyanuperrel. Előbb ellátogatott a Palánkba s elolvastatta egy kóbor diákkal s mikor kiszült a turpisság, leültek s megitták ketten a jó bort. Mikor haza ért a barátok jól kinevették, de ő is nevetett magában, midőn eszébe jutott, „hogy a huszonöt pálcát milyen okosan körülgondolta.“ „Cerkó-éneklés (halásmadarak rikácsoló hangja), „Szegedre dohányért, Debrecenbe pipáért“, „Vége volt már akkor a Komplétánok is“, „Nem ugy keresik a hat ökröt“, „Zákányos ember“ (a zákányi pusztá csárdájában régen teheteg mulattak a pásztorok s így a henyélő iszákosokat: zákányosoknak nevezték.) „Királyfi Kis Miklós beszédgye“ (Szegedi Kis Miklós, mások szerint István, az első szegedi reformátor), „Ritka, mint a tiszta Tisza“, „Ritka, mint a magyar adta nélkül“, „Nagykörmű bicskás“ stb.

Igen sok dolgot felelevenít továbbá Dugonics munkáiban Szeged multjából. Már Árpád fejedelem alatt a délvidék legnagyobb városa,

a ki országos nehéz gondjait kipihenni rendszeren idejön. Szülővárosa nevét a szögből (angulus) származtatja, mely a Tisza és Maros összefolyásánál támadt. Egy mondat készíti annak magyarázatára, hogyan került a bárány Szeged czimerébe. (A nép, a mint az 1722. június 19-én Szegeden a dorozsmai és szegedi határsértések miatt támadt pör elintézése alkalmával fölvett jegyzőkönyvből kitetszik, valami ősi hagyomány révén azt hitte, hogy nagyon régi a város czimerében a bárány, s valamikor a „kun dombon“ lévő templom falázatában volt az a kőalkatrész, melyen egy bárány ábrázolata látszik s a melyet később a szegedi vár falába illesztettek be. Ezt tartották döntő bizonyítéknak arra nézve, hogy valamikor Dorozsma is Szegedhez tartozott. Dugonics azonban még az eredetét is megtudja magyarázni e kőbáránynak és a város czimerének. Úgyanis Zalánfi: Szeged városának ura azon örvendetes hírre, hogy Gyula vezér leányát Etelkát hozzá adja feleségül, a világosvári templom felszentelése alkalmával Etelka által dicsőségesen feláldozott bárányról, elrendelte, hogy Szeged város czimerébe a bárányt kimetszszék, egyuttal megtiltotta, hogy a nádas farkast ezentul is használják, a mivel eddig éltek pecsétjükben (pelikán, sas mások szerint. L. Reizner „Szeged Története“ I. 60.) „Eme báránynak képét tüstént kőből ki is faragtatta és a várnak napnyugoti oldalába, Etelkának örök emlékezetére, igen nagy pompával be is tétette“ Szegedre jön Árpád meggyógyulni s midőn magához jön, halászattal s vadászattal szórakozik; Etelka, Etele, Hanzár s az ország legelőbbskelői Szegeden tartózkodnak, sőt hogy a születendő gyermekek boldogok legyenek, itt hozza napvilágra Etelka Tabánt és Jolánkát, Hanzár pedig Pókát és Létát; Etele hosszu útjára Karjelbe innen

visz magával komornyikot, mert más emberben nem bízik; Szegeden fogják el a tót Rókat, a fejedelem titkosát, Etelka s az ország összes viszontagságainak okozóját s itt is éri utól a megérdemelt büntetés is. Mátyás király, mikor az ország és kereszténység legnagyobb ellen-sége, a török ellen háborút tervez, Szegedre hirdet gyűlést s itt határozzák el az egyesült támadást. Különben is sokat tartózkodik Szegeden, jele, hogy hat diplomája kelt itt és a tanyákon. A legelső s leghíresebb állandó magyar hadsereg, a fekete sereg is Szegeden nyerte nevét és állását, azon dietában, melyet Mátyás király 1459-ben a Havi Boldogasszony templomában tartott, melyet akkor még a premontreiek birtak.

De legérdekesebb Toldi Miklós szegedi szerepeltetése. Ugy jut ide, hogy a Szeged megvédelmezésére küldött fekete sereg és a vár kapitánya. Dugonics Toldi szegedi szerepeltetésével minden történelmi igazságot sutba dob. sőt saját meggyőződésén is erőszakot vesz, mert Toldi eddigi földolgozóival szemben ő maga állítja a bevezetésben, hogy Toldi Nógrádban élt. De megteszi ezt is csak azért, hogy megmutassa a kiváló magyar virtust, mely csak Szegeden teremhetett. „Azon iparkodtam — úgymond — hogy honi történeteinket vegyem írásomnak tárgyául s főképpen azon embereket országunkban, kik midőn éltek, nagy névben és becsületben voltak, de holtjuk után oly feledékenységre jöttek, hogy ha annyi derék tetteik vagy hitvány kis írásokban, vagy a parasztok szájában nem forognának fenn, örök feledékenységre hevernének.“ — Toldi Miklóson kívül fel akarja dolgozni Kinizsi Pál, Magyar Balázs stb. tetteit is, ezekkel azonban nem készült el, de biztosak lehetünk benne, hogy ezek is Szegeden vitték volna véghez

országára szóló tetteiket. Jolánka regényében, majd Kun László című drámájában pedig nagy dicséretetek között emlegeti a szegedi sóraktárt. S ennek valóban történeti alapja is van. Az aranybulla 22-ik cikkelye ugyanis így szól: „só az ország közepén máshol ne tartassék, hanem csak Szolnokon és Szegeden, úgy a határszéleken.“ Az aranybulla bevezetéséből pedig az következik, hogy ezen törvények tulajdonképpen Szt. István intézkedéseinek megerősítését képezik. Ebből aztán önként folyik, hogy az első időktől fogva nevezetes sólerakodó hely volt Szeged. A Szt. Istvánról s Ajtonyról szóló mondának történeti magva is az, hogy az Erdélyből a Maroson és Tiszán Szegedre szállítandó királyi sórakományokat Ajtony lefoglalta.

Azonban arról sem feledkeznek meg, hogy a Dugonics-család milyen érdemeket szerzett Szeged város történetében. Ezeket az érdemeket egyrészt „Ulissesnek csodálatos történeteiben“, másrészt pedig azon emlékiratában sorolja fel, melyet 1791-ben Lipót császárhoz, illetőleg az udvari kancelláriához nyújtott be, hogy az abban felsorolt érdemek alapján a Dugonics család magyar nemességet nyerjen. Így apja Dugonics András Szeged város senátora és kapitánya a Tisza kiöntése ellen hatalmas az u. n. „gyevi-gátat“ emeltette, melylyel többször a végveszélytől mentette meg a várost; a Szilléren innen gyönyörű sétányt létesített (a Gedó-féle vendéglő melletti rész),“ melyben is midőn velem gyakorta sétálgattam — jegyzi meg költőnk — Cátónak azon szavaival élt: „multae etiam istarum arborum mea manu satae sunt;“ majd megtisztította a várost és környékét a betyároktól; a felsővárosi és palánki piaristáknak házat építtetett a nemes város bőkezűségéből; végül Mária Terézia megbízásából ő telepítette 1775-ben Kis Teleket.

Öcscse, Ádám hasonló szellemben működik, mint Szeged polgármestere. Különösen nagy az érdeme a török háborúkat illetőleg; elrendeli az újonczozást, kitaníttatja őket; a városban és tanyákon utakat épített, töltést emel, a Szegeden fellépő sáskajárásnak, mely az egész vidéket elpusztította volna, első jelentkezésnél elejét veszi. De ő maga sem maradhat ki a listából, aki talán legtöbbet tett szülővárosa érdekében.

Míg apja s öcscse anyagiakkal látták el polgártársaikat, addig ő a szellem kiműveléséről gondoskodott. Igen nagy része volt abban, hogy a szegedi hat osztályú gymnasiumot a bölcséleti tanfolyammal kiegészítették. Színarabjaival a polgároknak szellemi élvezetet nyújtott; az állandó színház létesítését előmozdította; az egyetemen az ifjúságot s mintegy 30 kötetre menő munkájában az egész országot a szegedi magyar erkölcsök és szellemre oktatta.

Elfoglalt volt szülővárosa irányában s talán még a közmondást is úgy változtatta meg: „Extra Szegedinum non est vita, si est vita, non est ita.“

De tulságos local-patriotizmusának mégis van némi konkrét alapja is. Ő már akkor belátta, hogy Szeged nemcsak a legnagyobb magyar város az ország szívében, de egyszerűen végvára a magyarságnak, mert mindjárt a szomszédságban idegen nyelvű, érzelmű és törekvésű nemzetiségekkel találkozunk. Fel kell tehát ölelni, megbecsülni és terjeszteni azt, a mi e nagy szigeten az idegen elemek beözönlése, a folytonos érintkezés s az idők hosszú során át még oly színarany tisztaságban megmaradt.

Ezekre czéloznak Dugonicsnak azon törekvései is, hogy Szeged és környékének majd-

nem minden nevezetes helyét beleviszi a rég-múlt történeteibe. Olyan mondákat alkot, melyeknek némelyikét a nép ajkáról vette ugyan, de csodálatosan kalandozó képzeleténél fogva határozott helyhez és időhöz kötötte; másokat meg egyenesen épen ő maga talál ki azért, hogy egy-egy dolognak régiségét és csodálatos alakulását a szegedieknek megmagyarázza.

Igy a szegedi vár eredetének regéjét visszavezeti egész a magyarok bejöveteléig. Eszerint Zalán fejedelem volt az első, aki a temesi Glád betörései ellen nagy halmokkal vette körül a várost s magának biztos lakásul a Tisza mentében erős várat építtetett. Azonban nem sokáig maradhatott itt, mert a magyarok kiverték.

Midőn azonban fia, Zalánfi később meghódolt a magyaroknak, ő kapta birtokul Szegedet és környékét. Azután Etelére szállt, a mikor is gyakori vendége volt a várnak a fejedelmi család. Börtönnek is már Zoltán fejedelem korában kezdték használni a szegedi várat; első lakója ilyen minőségben Róka, a fejedelem titkára, a ki aztán „szapora gyökere lett az utána következő gazembereknek.“

A Dugonics idejében nagy látogatottságnak örvendő Napkorcsmáját Etelkája II. könyvében már szerepelteti; ez a vár felett kéteshírű existenciák gyülekező helye volt.

Itt jöttek össze az idegenek, ide húzódtak a tótok, itt fogták el Rókát is. A fölsővároson a Tisza mentén (Tápé felé) a szegediek Etelka örök emlékezetére erdőt ültettek, melyet megújított Dugonics Ádám, költőnk édes öcscse, Szeged akkori polgármestere; az alsóvároson pedig Etele emlékezetére ültettek erdőt, melyet aztán Volford József hasonlóképen polgármester frissített fel Dugonics korában.

Sokkal érdekesebbek a Hattyas-erdő, Bal-

lagi- és Madarász tavak elnevezésére költött mondák. Árpád fejedelem Zalánfiánál üdül Szegeden; ez, hogy szórakoztassa a fejedelmet, nagy vadászatot rendez számára az alsóvárosban a kiöntött Tisza árterein és a szomszédos erdőben.

A vadásztársaság megjelenése nagy kavargást idéz elő a szárnyasokban, egyszerre csak fölrepülnek s tova szállnak a Tisza távolabb fekvő részén levő erdőbe. Egy hattyú maradt vesztve a tó közepén, egy gyönyörű példány.

A nyílasok tiszteletből a fejedelemnek engedték az elsőseget, a kinek vesszeje halálosan találta a madarat. Nagy volt az öröm! Mint-hogy azonban se csolnak, se tutaj, vagy lóp nem volt a közelben, Árpád pedig emberséges fejedelem lévén, ki a víz mélységét nem ismerte, s így emberei közül senkit nem kényszerített a halálos veszedelembé, míg végre egy ember önként ajánlkozott a veszedelmes próbálkozásra. Egy Ballagi nevezetű szolgája, kit azért neveztek így el, mert a szavajárása volt: ballagok most a fejedelem elé kerülvén azt mondta: „Uram, ha parancsolod, bebállagok, de ki is ballagok ám ama szép fehér hattyúval.“ Azonban öreg volt a legény, bebállagott ugyan, de ki már nem ballagott többé. A fejedelem pedig nagyon sajnálta, mert együtt öregedtek meg, vele együtt jött ki Skythiából, el is nevezte a tavat Ballagi-tónak, az erdőt pedig Hattyásnak. A „Madarász-tó“ elnevezés pedig Zalánfiától ered. Midőn ugyanis hírért veszi Gyulától és a főpaptól, hogy Etelka keze az övé lesz, örömeiben felfogadta, hogy azt a tavat, amelyen először lő Etelka madarat, Madarász-tónak fogja nevezni. A pogány magyar főpap Kádár tiszteletére pedig, ki annyira a kezére játszott ebben a dologban, egy halmot emeltet a szegediékkal s ezt örök dicsőségére „Paphalmának“

fogja neveztetni. „Fekete halom“ pedig a Zalánkorabeli szegedi várhoz tartozó területek határát jelezte valamikor. Azért nevezik így, mert fekete földből van összehányva; a tetején ismét három kis halom van annak jelzésére, hogy az ott három város határa: Szeged, Félegyháza és Halasé. Valamikor oly roppant nagy város volt Szeged Dugonics szerint, meg a mint a néphagyomány ma is tartja, hogy 22 temploma is volt. Ezek között a leghíresebbek egyike Szent Erzsébet tiszteletére épült a várban. V. László királyunk emeltette óriási kincsen atyja bűnének kiengesztelésére, a ki tudvalevőleg Juliánus biboros ösztönzésére a töröknek tett esküt önkényesen megszegte Szegeden, a miért is jegyzi meg költőnk, el is veszett Várnánál. Sokat szerepel még munkáiban a Havi Boldogasszony-temploma is, mely hajdan egész a tatárjárásig premontreieké volt; a hitújítás korától kezdve reformátusok és szürke barátok közösen bírták, míg végre a barátfráter szellemesen kijátszván a pasát, — végkép az ő birtokukba ment át. A pasa ugyanis, hogy megszüntesse a sok czivakodást, mely a reformátusok és a katolikusok között a templom birtoklásáért felmerült — nyilvános vitatkozásra hívta fel a két fél lelkészeit.

A reformátusok papja Szegedi-Kiss István, az első és híres szegedi református pap, már-már majdnem kivetkőztette a barátokat minden érveikből, mikor előáll a régi világban humoráról annyira ismeretes barátfráter s azt a nyomós kérdést adja fel a prédikátornak, hogy hányan voltak a nagy próféták? Szegedi Kiss István azt felelte, hogy négyen! „Még ezt sem tudod“, — mondja a fráter, — „öten, „hiszen Mohamed a legnagyobb s ezt nem is említettél!“ Természetes, hogy a pasa a fráternek adott igazat s el volt döntve a hosszadalmas

ügy. A „Maty-híd“-ja és a „Gazdag-utcza“ elnevezést Toldival hozza összefüggésbe. Toldi Miklós felesége Matyai, vagy másképpen Gazdag István, kiről ép ezért egy utcát neveztek el; a leánya Magda, a kihez azonban Toldi nagyon kalandos módon jutott hozzá. Midőn egyszer a gazdag kereskedő madarásztoi szállásáról lányaival együtt haza jött, kocsijuk a Tisza egy erén elakadt s senki emberfia ki nem tudta hozni, csak Toldi; neki is adta mindjárt a leányát, — hogy pedig ilyen soha többé elő ne forduljon, hidat építtetett az érre, melyet azóta Maty-hídjának neveztek.

Később aztán Toldi is kap a királytól jó szolgálataiért egy tanyát Nagy Péterin. Vágyik is oda! Azzal biztatja családját, hogy: „Itt hagyjuk Szegedet, Szillérrrel együtt, sok tormát tört ő az én orrom alá.“ Miként Szeged, úgy a vidék nevezetesebb helyei is sűrűn szerepelnek munkáiban. Toldi Miklós leánya, Trézsi, legnagyobb bánatában és szerelmi csalódásában a szatymazi kereszthez jár ki vigasztalódni, ahol testvérbátyja van eltemetve. Egyébiránt a jó öreg a dorozsmaiakkal, mint az ő idejében minden vérbeli szegedi, sok munkájában hadi lábbon állott. Ha szükség van egy oly alakra, aki valami rosszat vagy megszegyenítőt követ el, — az, ha nem tót vagy német, hát biztosan dorozsmai. A dorozsmai czigányok azok, akik Toldi Miklós pecsétnyomójának olomból készítik el a másolatot azért, hogy az ármányos Szillér bíró valahogy tönkretégye az igaz és királyához hű vitét. A „Gyapjas vitézek“ című munkájában szintén szerepeltet egy alakot, akinek Dorozsma a neve. Ezen műve az Argonautákról szóló ókori mondának regény alaku feldolgozása, tehát határozottan látszik, hogy kereste az elnevezést, mi-

kor a legnagyobb rablót és betyárt, kit később kivégeztek, Dorozsmának nevezte el.

Pusztaszeren, ahol a magyarok híres alap-törvényeit hozzák, nem egyszer megfordul Árpád, élete végén még egyszer lerándul Szerre, hogy láthassa azon örvendetes térségeket, amelyeken a magyaroknak „új törvényeket szabott“ az ország igazgatására. Szernek pedig azért nevezik ezen helyet — mondja Dugonics — mert az új „szer“-tartások kihirdetése itten történt.

Fölötte mesés a többi között a Csengelei puszta neve eredetének magyarázata. Cserei, honvári herczeg, Árpád fejedelem korában szerencsét próbálni jön a távol északról, fajrokonaihoz, a magyarokhoz s természetesen Szegeden telepszik le legelőszőr. Történt egyszer, hogy szerencsen szolgáljával kinlétven a pusztán, melyen csak egyetlen egy cserfa állott, megéheztek s a fa alá ültek falatozni. Nemsokára csöngetést hallanak a fa tetejéről. A szerencsen fölmászik, hogy megnézze e jelenség okát s az ágak között egy csöngőt talál felkötve. Mindjárt le is akarja hozni gazdájának, a ki azonban megtiltja ezt neki és megmagyarázza e szokás eredetét. A pásztorok ugyanis azért kötötték a pusztában magánosan álló fa tetejére a csöngőt, hogyha éjjel zivatar és sötétség van, annak a hangjára egy helyre összeterelhessék a nyáját. Ezt a helyet aztán Csöngetőnek nevezte, később Csöngelő, majd Csengelő, végre Csengele lett.

Szegvár sem maradhat ki a hosszú sorozatból. A „Szerencsenek“ című regényét ugyanis a Szegvárott lakó unokája kis lányának Beniczky Etelkának ajánlja s ebben mondja a többek között, hogy az ő Karikleájának a története nem úgy íródott meg, mint Szegvárott a fonókban a meséket kezdik: „Volt egyszer

egy leány, Karikleának hívták“, — hanem, mint Etelkában és a Gyapjas Vitézekben, közepén (in medias res az époszokban) kezdődik az egész dolog, azután tér vissza a történet elejére s így később mondja el azt, a mi tulajdonképen először történt. Tápé többször, mint személynév fordul elő. A „Gyapjas Vitézek“ben Tápé az amazonok királynéjának húga s félreértésből főszereplője egy olyan forma tragikus jelenetnek, mint a milyen első Szent királyunkkal történt, midőn orgyilkos lopódzott hálósobájába. Majd Kistelekre is rá kerül a sor, de igen naiv és erőszakos rege kíséretében. Az egész pusztá, később helység Etelka, illetőleg Árpád fejedelem egy kis kutyájától Telek-től vette az elnevezését. Ugyanis Árpád Csongrádról hazafelé indulván egy pusztán megpihent. Eközben legkedvesebb kis kutyája, Telek csak neki esik egy homokdombnak és el kezdi kapargálni; a fejedelem és környezete figyelmesek lesznek a dologra s ime egy ládika kerül elő a homokbuczka alól, amelyre rögtön rá ismert Árpád. Az a ládika volt az, melyben a kióvi herczeg városának elfoglalása után a fejedelemnek roppant kincset adott át. De még inkább fokozta meglepetésüket az a különös dolog, amely akkor történt, midőn fölnyitották: egy kis gyermeknek porladozó maradványai voltak benne. Nem tudták ugyan azonnal megfejteni a titkot, de a helyet elnevezték Kis-Teleknek, a csárdát pedig, melyet odaépítettek: kutyakaparónak. Erről éneklí Petőfi:

Kivül-belül szomorú csárda ez
A kutyakaparó
Éhen-szomjan szokott itt maradni
A jámbor utazó . . .
És milyen maga ez a csárda

Olyan a vidéke,
Körülötte a homokbuczkáknak
Se hossza, se vége . . .!

Szent félelemmel és áhítatos rajongással szól minenütt a Tiszáról. A legmagyarabb folyó — a hazában születik s nem lesz hűtelen, itt is vész el a Duna hömpölygő árjaiban; méltó tehát, hogy a legmagyarabb várost övezze körül s a legmagyarabb költők Dug. és Petőfi lelkésülten emlékezzenek meg róla. Egész az elragadtatásig fokozódik rajongása a jó öregnek, ha a Tisza partján megállva, annak szöke fodros hullámain nézegeti s elmerengve a tullanfekvő rónán, a multak nagy emlékei nyugtalanítják csapongó képzeletét. Mintha Petőfi-vel mondaná a Tisza partján:

Ottan némán, mozdulatlan álltam
Mintha gyökeret vert volna lábam,
Lelkem édes, mély mámorba szédült
A természet örök szépségétől!

A magyarok Istene minden jóval megáldotta ezt az országot, kiváltképen pedig az Alföldet, de, amit csak ide s tova elszórt adományából — mondja D. — azt a Tiszának ezen mellékére egy garmadába gyűjtötte össze. Lebék, egy főnemes karjéli vitéz hosszú betegségben sínylődik; próbál mindenfélét, de javulást csak nem talál bajára, míg végre egyetkettőt hörpintvén Szegeden a Tisza vizéből nyilvánosan észre vehette, „hogy a magával hordozott magyar vérnek ereje (minden legkisebb porcikájában) hirtelenül felsörkent“ és a mi kis idegenség reá ragadt, azt annak a víznek hatalmas ereje a csontvelőkig átjárván, letisztította.

De nemcsak a betegségből gyógyul meg az ember a Tisza vizétől, hanem mint valami

szentelt víz csodás hatású varázsereje által lelkileg is átalakul: az idegen magyarrá lesz; a beköltözöttek indigenákká; akikben szunyadni kezd az ősi nemzeti virtus, ismét megerősödnek benne. Azért is mondja Jolánkája I. k.-ben. „Oh be áldott ennek a szőke folyónak nagyhatalmu vize! Most immár valóság, hogy magát igazi tiszta magyarnak senki se mondhatná addig, míg a Tisza vizéből nem iszik, főképpen pedig azon helyen, ahol a Maros vizének összefolyásával legüdvösségesebbnek tartatik.“ Ugyane véleményen van Zoltán fejedelem is! Ime, mennyiben hozzájárultak D. munkái a szegedi, specziálisan helyi, fajmagyar büszkeség kialakulásához! De nemcsak írásában hangoztatta ezeket, hanem élőszóval is az egyetlen, amikor legkiválóbb hallgatóinak is csak azon föltétel alatt ismerte el jó magyarságát, ha már ittak Szegeden a Tisza vizéből. Azonban nemcsak életadó a Tisza vize. Boldogtalan teremtések, kik meg akarnak válni az élettől, a Tisza medrét választják ki nyugalmas hullámsíru! Toldi Miklós leánya, Trézsi, szerelmi és atyja meg nem érdemlett szerencsétlensége fölötti bánatában a szegedi vár bátyjáról a Tisza szőke habjaiba temeti magát, hiszen még halva is könnyebb ott megpihenni. Ahol régen a Maros a Tiszába torkollott, volt egy emlékoszlop, melyet Etelka és Etele Zoltán fejedelem korában állítottak fel annak emlékezetére, hogy annyi viszontagság után szerencsésen egymáséi lehettek. Egyik oldalán az oltár-forma oszlopnak ez állott: „A magyarok Istenének“, a másikon, miként a Rákos mezején lévön.

„Művész ő képeket érczen kivághatta,
De magyar sziveket le nem rajzolhatta.“

Ehhez az emlékoszlophoz jártak ki száza-

dokon keresztül a szerencsétlen szerelmesek, — mert ilyenek is voltak Szegeden, — fel is sóhajt néha-néha Dugonics: „Csudálatos dolog, hogy a házasságban oly szerencsétlenek voltak a szegedi leányok“. Ezen emlékoszlop előtt egy idegen találkozik Söreggel (Szöreggel), ki a szomszéd Szöreg ura lévén, beleszeretett egy szegedi leányba, azonban nem volt szerencsés, mert kedvesét szülei egy morva tiszthez kényszerítették. Ide jár most ki naponként bánatában s ez emlékoszlop előtt zeng bus és epekedő elegiákat. — A végén pedig minden költeményének inti a szegedi leányokat, hogy idegenhez soha ne menjenek férjhez.

Oh magyar leányok,
Kik ezt olvassátok,
Ily sátorosságtul,
Magatok ójjátok!

Fejetökön inkább
A pártát hagygyátok,
Mint ilyen czudarnak, (idegenek)
Métejét fallyátok!

Ilyen s efféle jó tanácsokkal szolgált az öreg D. Szeged minden rendü és rangu szülöttének. Szívét csak egyetlenegy óhajítás dobogtatta, hogy boldognak lássa szülővárosának minden egyes magyarját! Hosszu, tisztességes munkában eltelt, dicsőséggel övezett életében el is követett mindent, hogy földie elömenetelen munkáljon. Mikor csak tehetette, az akkori gyarló és fáradságos közlekedés mellett le-lerándult Budáról Szegedre s itt üdvös tanácsaival, helyes utbaigazításaival, jólelkü békéltető modorával valóságos profétája lett szülővárosának. Méltányolták is általános tevékenységét polgártársai már életében is s egyik költőtársa, Perecsényi Nagy László boldognak mondja Szege-

det, hogy ilyen nagy magyar született falai között.

Földerül Szegednek
Utóbb egy hajnala,
Óh soká terjedjen
Élete fonala !

S ez az édes anyaföld, amelyet annyit dicsért, annyit magasztalt, ott a szőke Tisza partján, — ez fogadta be porladozó csontjait is ! Mert haza jött nyugodni kedves szülővárosába ! Sokkal szerencsésebb volt tehát, mint kései nagy szellemi testvére Petőfi, aki csak kívánta, hogy ahol bölcsője ringott, ott borúljon rá a szemfödél is !

Itt ringatták bölcsőm, itt születtem,
Itt borúljon rám a szemfödél! itt
Domborodjék a sír is fölöttem !

